

Курбет О. П.,
аспірантка кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ У НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ ДОРОБКУ М. Х. БУНГЕ

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто теоретичне відображення та практичне втілення ідей М. Х. Бунге стосовно державного регулювання економіки за основними напрямками: регулювання підприємницької діяльності, банківської та податкової систем і фабричне законодавство. Визначено доцільність вивчення доробку вченого та можливість його використання у сучасних умовах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: М. Х. Бунге, державне регулювання економіки, пореформений період, кредитні відносини, податкова система, фабричне законодавство.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются теоретическое отражение и практическое воплощение идей Н. Х. Бунге относительно государственного регулирования экономики по основным направлениям: регулирование предпринимательской деятельности, банковской и налоговой систем и фабричное законодательство. Определена целесообразность изучения наследия ученого и возможность его использования в современных условиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Н. Х. Бунге, государственное регулирование экономики, пореформенный период, кредитные отношения, налоговая система, фабричное законодательство.

ANNOTATION. The article reveals theoretical reflection and practical implementation of the ideas of N. Bunge concerning state regulation of the economy in key areas: business regulation, banking and tax systems regulation and factory legislation. Expediency of studying works of the scientist and the possibility of its use in the modern conditions is defined.

KEY WORDS: N. Bunge, state regulation of economy, post-reform period, credit relations, tax system, factory legislation.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення держави та ринку завжди хвилювала представників різних шкіл і напрямів економічної думки. Особливо інтенсивно вона постає у кризові роки, коли більшість дослідників наголошують на необхідності збільшення ролі держави у пошуку рецептів подолання кризи. Так, сучасна фінансово-економічна криза в українському суспільстві поставила на порядок денний питання про необхідність удосконалення нормативно-правової бази для забезпечення ефективного регулювання економіки та можливості здійснення адекватної відповіді держави на виклики часу.

Конкретні форми державного регулювання економічних процесів, особливо в періоді виникнення кризових явищ, мають враховувати історичний досвід країни, особливості її економічного, політичного та соціального устрою. Схожість епох — сьогодення та періоду другої половини ХІХ — початку ХХ ст., який характеризується становленням ринкових відносин, — ставить питання про необхідність ретельного дослідження ролі держави в українській економічній думці вказаного періоду. В даному аспекті великого значення набуває звернення до наукового доробку Миколи Християновича Бунге — видатного державного діяча, ученого-економіста, теоретика та практика реформ другої половини ХІХ століття, направлених на перебудову господарського устрою на капіталістичних засадах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші ґрунтовні дослідження наукової та практичної діяльності М. Х. Бунге, позбавлені радянського ідеологічного впливу, почали здійснюватися в 1990-х роках С. М. Злупком, Л. Я. Корнійчук, Л. П. Горкіною, І. С. Коропецьким. Сучасні розвідки В. Л. Степанова, П. М. Леоненка, В. М. Фещенко, О. Д. Сайкевича, Й. Цвайнерта, Л. В. Вернигори, Т. В. Гайдай, Н. А. Супрун, О. М. Кудласевич, В. В. Небрат, І. Е. Новікової, Ю. В. Ущাপовського, В. Д. Базилевича, В. Я. Кудлака, Н. І. Гражевської та інших відкривають перед нами широкий спектр проблем сьогодення, вирішення яких стає можливим за використання надбань М. Х. Бунге. Однак, незважаючи на великий обсяг досліджень творчості вченого, окремих аспектів його наукового доробку та практичних звершень, його праці не залишають байдужих і дають плідний ґрунт для подальших досліджень, зокрема стосовно бачення ролі держави в економічному житті країни, викликаних нагальними проблемами сучасності.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття теоретичного та практичного доробку М. Х. Бунге стосовно державного регулювання економіки, відображення важливості його значення для сучасного розвитку господарської системи України та завершення трансформаційних процесів і успішного функціонування економіки країни на ринкових засадах.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Х. Бунге — одна з найцікавіших постатей в українській економічній думці. Ректор Київського університету, міністр фінансів Російської імперії, засновник Київської політекономічної школи, що завдяки науковим здобуткам її основних представників (А. Я. Антоновича, Д. І. Піхна, Р. М. Орженцького, Є. Є. Слуцького, О. Д. Білімовича) набула світового визнання.

Теоретико-методологічні погляди вченого відрізнялися своєю неоднозначністю, відмовою від попередніх поглядів під дією тих чи тих процесів і т.д. У своїх ранніх творах він відмічав, що приватна діяльність не повинна зустрічати перешкод, а завдання держави полягає в тому, щоб усі обмеження, які є неминучими в результаті певних процесів, зробити непотрібними. Проте ліберальні погляди були притаманні лише раннім працям М. Х. Бунге. Пізніше значний вплив на формування поглядів ученого стосовно ролі держави в економіці мало вчення німецького економіста Ф. Ліста, фундатора німецької історичної школи. У праці «Поліцейське право» (1873) ми бачимо, що на перший план виходить питання встановлення відносин між діяльністю союзів і приватними особами, які сприятимуть встановленню повної між ними взаємодії, за якої «розширення поля діяльності влади не обмежувало б особистої свободи людини» [3, с. 3]. А у «Нарисах політико-економічної літератури» (1895) він пише про те, «наскільки марно покладатися на приватну ініціативу там, де вона традиційно слабо виражена» [15, с. 250]. Так, погляди М. Х. Бунге посідали проміжне положення між захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу та прихильниками сильної, постійно зростаючої ролі держави, тобто він виступав за поєднання можливостей ринкового механізму та державних регулюючих дій.

М. Х. Бунге був «прибічником продуманої та науково обґрунтованої економічної політики, заснованої на міцному фундаменті теоретичного та практичного знання» [4, с. 158]. Перебуваючи на урядовій посаді міністра фінансів, завдяки науковій обізнаності та компетентності, вчений вмів «вмонтовувати» власні бачення капіталістичного розвитку суспільства і речі, які йшли від практики, в існуюче правове поле, сприяючи подальшому розвитку ринкових відносин у Російській імперії та Україні. Однак, варто пам'ятати, що на економічну політику країни впливали не лише міністри фінансів і їх програми, а й погляди правлячих імператорів. Тому, як влучно зауважив В. Я. Кудлак: «будучи реформатором по духу і переконанням, він отримав владні важелі для реалізації своїх проєктів у той час, коли політика царизму найбільше цьому протидіяла» [6, с. 49]. Так, основними положеннями економічної програми М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів були: оптимальна взаємодія приватної ініціативи та державного регулювання; підтримка національного товаровиробника, система помірковано високих мит на імпортовані товари; прискорений розвиток будівництва залізниць; необхідність державного регулювання кредитних відносин; перебудова податкової системи на

засадах справедливості (скасування подушної податі, перехід до прибуткового оподаткування); підготовка грошової реформи.

Учений обґрунтовував нагальну «необхідність розбудови в країні сприятливого підприємницького середовища, показав найбільш ефективні і перспективні напрямки розвитку приватного акціонерного підприємництва» [10, с. 178]. На ранніх етапах наукової діяльності він доволі негативно ставився до політики протекціонізму і вважав, що «державне опікування промисловців» її методами, «внаслідок створення тепличних умов для розвитку, позбавляє підприємців стимулів до суперництва» [13, с. 81], і загалом оцінював цю політику як таку, що затримує здешевлення продукції та розвиток техніки. Прагнучи забезпечити оптимальний баланс між державним втручанням і приватним підприємництвом, займаючи міністерську посаду, вчений часто відмовляв у покровительстві, або ж зменшував рівень захисту.

М. Х. Бунге намагався відкоригувати існуюче на той час банківське законодавство, змінивши порядок заснування та ліквідації акціонерних банків (закон від 5 квітня 1885 р.). У 1882 р. з метою «полегшення селянам усіх найменувань способів до купівлі землі» було засновано Державний селянський поземельний банк. Через три роки (1885 р.) «з метою підтримки землеволодіння потомствених дворян» організовано Державний Дворянський земельний банк [14, с. 89]. Тепер українські селяни мали можливість отримати іпотечний кредит через мережу відділень банку.

Важливу роль у господарському розвитку вчений відводив кредиту. Останній, на його думку, «знищує кайдани, які накладає на виробництво нерухомість капіталів і недіяльність праці» [1, с. 363]. Учений розумів, що розвиток приватного кредиту, а саме приватного банківського сектору, є підґрунтям економічного добробуту. М. Х. Бунге підкреслював, що «кредитні установи повинні бути доступними для населення, а гроші вкладників — застраховані від нераціонального використання» [7, с. 195]. На його думку, офіційні особи мали бути відсторонені від нагляду за виконанням кредитними установами встановлених правил шляхом безпосередньої участі в управлінні, натомість доцільніше було проводити урядові ревізії.

На початку своєї наукової діяльності М. Х. Бунге заперечував контроль за діяльністю акціонерних банків з боку держави, вбачаючи його неефективність, на прикладі Державного банку, у поєднанні суто банківських функцій з рядом державних обов'язків, що негативно відбивалося на розвитку економіки. Однак пізніше, спостерігаючи за «ажіотажним акціонерним засновництвом, бір-

жовими та банківськими спекуляціями» [12, с. 56—57] його погляди еволюціонували до розуміння необхідності втручання держави з метою захисту інтересів вкладників. Урядова політика щодо банків, на його думку, мала здійснюватися за такими напрямками [8, с. 79]:

— держава зобов'язана забезпечити безпеку банківським капіталам;

— шляхом ухвалення відповідних законів уряд повинен сприяти достатньому кредитуванню банками промислових підприємств на вигідних для обох сторін умовах;

— закон має усунути спекуляцію вкладками населення та коштами підприємств з метою отримання наживи;

— державне втручання повинно мати певні межі. Вчений наголошував на тому, що помилки в банківській системі відображаються на всьому суспільстві, тому у банківській справі не можна обмежити роль держави невтручанням.

У період перебування на міністерській посаді за сприяння Бунге проводиться податкова реформа: значно знижуються викупні платежі селян, ліквідується подушний податок (уведений ще Петром I у 1718 р., на початку пореформеного періоду 26 із 70 млн чоловічого населення країни його сплачували), який консервував кругову поруку на селі та відсталі форми землеволодіння. Головним його недоліком було накладання «не на майно чи дохід, а на кожного громадянина, незалежно від його податкоспроможності» [5, с. 168]. Наступним кроком, який відповідав методам історичної школи та ліберально-фритредерським поглядам притаманним ученому, запроваджується прибутковий податок, який мав на меті стимулювати приватну ініціативу та розвиток конкурентних відносин.

У своїх теоретичних розробках учений виступав за реформування податкової системи таким чином, аби підвищити народний достаток, прекрасно розуміючи, що подушна подать стоїть на заваді нагромадженню капіталу в сільському господарстві, розвитку його на ринкових засадах та піднесенню народного господарства в цілому. При проведенні податкових реформ Бунге прагнув «залучити нові ресурси, усунути нерівність в оподаткуванні й розходження між податними і неподатними верствами населення» [5, с. 168]. Важливість ролі держави, при цьому, полягала в тому, що «тільки уряд, ніколи не порушуючи корінних засад державного господарства, справедливості в розподілі податків, бережливості і порядку у видатках, може забезпечити політичну і фінансову могутність країни» [16, с. 180].

Загалом, проведені податкові реформи мали на меті сприяння раціональнішому розподілу обов'язкових платежів і вносили в податкову систему принцип рівності перед законом усіх класів суспільства. За рахунок їх проведення було збільшено надходження до бюджету, а шляхом зниження подушних податей реформатор значно полегшив долю селян. М. Х. Бунге вдалося переконати урядові кола у перевагах прибуткового податку, проте стосовно реформування податкової системи на капіталістичних засадах варто відзначити, що позитивні зрушення стосувалися переважно діяльності вченого, адже його міністерство викликало гостру критику з боку консервативних кіл, а подальша політика уряду залишила селян у ярмі непрямих податків.

Завдяки М. Х. Бунге, в Російській імперії було впроваджене фабричне законодавство, яке відображало «соціальну спрямованість ринкових перетворень, їх підпорядкування завданням підвищення життєвого рівня широких верств населення» [4, с. 158], як одного з принципів покладених в основу ринкових реформ М. Х. Бунге. Він вбачав успішний розвиток капіталізму у покращенні умов праці робітників, підвищенні їх заробітної плати, рівня культурного розвитку тощо. Адже в пореформений період робітники працювали в жахливих умовах, при цьому широко використовувалась праця дітей, які в останні години роботи «бувають до того стомлені, що працюють несвідомо, ледь тримаються на ногах, і, повертаючись додому, буває не мають сил повечеряти, і поспішають швидше заснути» [11, с. 386]. У середньому заробітна плата російського, в тому числі й українського, робітника була в 3 рази нижчою від англійського та в 5 від американського, широко практикувались штрафи (за будь-яким приводом, аж до курйозів: за спів пісень на фабричному дворі, за написи на стінах крейдою тощо), видача заробітної плати натурою та обрахування.

Закон 1882 р. (про охорону дитячої праці та започаткування фабричної інспекції) був втіленням ранніх поглядів вченого, коли він вважав, що «для подолання суперечностей між працею та капіталом (...) роль держави має проявлятися головним чином у сфері фабричного законодавства» [9, с. 104—105]. Згідно із цим законом було створено інститут фабричних інспекторів і встановлювались обмеження за якими фабрична робота: була заборонена для дітей віком до 12 років; для дітей 12—15 років обмежувалась 8 годинами на добу; не мала перевищувати 4 годин без перерви; заборонялась у святкові дні та в неділю, у нічний час (від 9 годин вечора до 5 годин ранку) для дітей тощо.

У період міністерства М. Х. Бунге були також прийняті закони 1885 р. (про заборону нічної праці підліткам і жінкам) та 1886 р. (про умови найму на роботу) в яких, зокрема, були присутні питання введення страхування робітників. Також набули правового статусу робітничі союзи та страйки, а з 1906 р. — профспілки, соціально-економічне значення яких оцінювалося дослідниками надзвичайно високо. І хоча фабричне законодавство було недовершеним і вимагало подальшого доопрацювання та розширення сфери застосування, однак воно було першим кроком до становлення правових відносин між працею та капіталом.

Наприкінці свого життя, аналізуючи необхідність державного втручання в ринкову економіку, М. Х. Бунге писав: «Помилка ліберальної школи, починаючи з фізіократів і закінчуючи Бастіа, полягає у припущенні, що існує певний стабільний природний порядок економічного життя, наперед визначений Провидінням. Поміляється також ця школа, беручи вільний вияв приватного інтересу за основну умову реалізації такого порядку і досягнення добробуту населення, що залежить від цього порядку. За цією школою, суспільні лиха спричиняються здебільшого обмеженням свободи приватної діяльності. Насправді ж економічна система людських суспільств не є чимось усталеним; вона розвивається разом з освітою, зростанням добробуту і моралі та в результаті розширення сфери соціальної компетенції властей і особистої ініціативи. Добре організоване суспільство не є виключно проявом вільного розвитку приватних стосунків, як думають послідовники Сміта, воно являє собою результат постійної співпраці *уряду і народу*» [2, с. 40—41].

Висновки з даного дослідження. Важливими пунктами програми М. Х. Бунге стали перетворення в оподаткуванні, кредитуванні, грошовому обігу, перегляд торгово-промислового законодавства, реорганізація залізничної справи, запровадження фабричного законодавства тощо. Його дослідження впливали на вироблення заходів економічної політики, а отже, крім теоретичного мали також і практичне значення. Використовуючи теоретичні надбання німецької історичної школи, вчений у доборі методів управління, меж втручання держави, та безпосередніх регулюючих дій враховував національні особливості країни, в якій застосовуються ці заходи.

Сьогодні економісти повинні розуміти важливість доречного поєднання засад лібералізму та державного регулювання. В умовах розвитку сучасної господарської системи не виникає сумніву, що для ефективного її функціонування потрібні дві складові змі-

шаної економіки – ринок та держава. У цьому контексті важливого значення набуває звернення до національного досвіду, якефективнішого у справі ринкової трансформації господарства.

Література

1. *Бунге Н.* Теория кредита. — К., 1852. // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 267—474.
2. *Бунге Н. Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — 465 с.
3. *Бунге Н. Х.* Полицейское право. Введение в государственное благоустройство. Том 1. — 2-е изд. доп. и изм. — Киев, 1873. — 334 с.
4. *Гражевська Н. І.* М. Х. Бунге — теоретик ринкових реформ у перехідну епоху / Н. І. Гражевська // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 155—166.
5. *Ковальчук К. Ф.* М. Х. Бунге та структурні перетворення податкової системи: історичний аспект і сьогодення / К. Ф. Ковальчук, Т. М. Рева // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 167—170.
6. *Кудлак В. Я.* Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М. Х. Бунге (кінець XIX ст.) / В. Я. Кудлак // Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 39—40. — С. 70—81.
7. *Обушна О. М.* Внесок М. Х. Бунге у розвиток ломбардної справи / О. М. Обушна // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 192—198
8. *Сайкевич О. Д.* Українські економісти другої половини XIX — початку XX століття про необхідність державного регулювання банківської системи країни / О. Д. Сайкевич // Банківська справа. — 2002. — № 3. — С. 77—80.
9. *Степанов В. Л.* Н. Х. Бунге: судьба реформатора. — М.: РОСС-ПЭН 1998. — 398 с.
10. *Толстов Р. Д.* М. Х. Бунге — теоретик і практик розбудови підприємницького середовища / Р. Д. Толстов // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 171—178.
11. *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. — Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 2-е изд., дополн. — СПб., 1900. — 562 с.
12. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.
13. *Фещенко В. М.* Українська економічна думка II половини XIX ст. про регулювання економіки: ретроспективний аналіз як підгру-

ня для сучасних досліджень / В. М. Фещенко // Вчені записки: Наук. зб. — Вип. 4 / Відп. ред. В. С. Савчук. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 79—85.

14. *Ходченко О. В.* Вплив ідей західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 39—40. — С. 82—95.

15. *Цвайнерт, Й.* История экономической мысли в России. 1805—1905 [Текст] / Й. Цвайнерт ; пер. с нем. Л. И. Цедилина ; под науч. ред. В. С. Автономова ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — 2-е изд. — М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. — 410 с.

16. *Черватюк М. В.* Національне фінансове господарство у науковій спадщині М. Х. Бунге / М. В. Черватюк // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005. — С. 179—181.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2012